

ФИЛОЛОГИЯ

Литература народов Российской Федерации (литература народов Северного Кавказа)

Илму статья

УДК 821.512

DOI: 10.31143/2542-212X-2024-1-184-194

EDN: MPSTYM

БУДАЙЛАНЫ ХУСЕЙНИ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫ МАЛКЪАР АДАБИЯТНЫ XX-чы ЁМЮРНЮ БИРИНЧИ ОТУЗ ЖЫЛЫНДА АЙНЫУ ЖОЛУНДА ЖЕРИ

Биттирланы Шамшудинни кызы Тамара

Гуманитар тинтиулени Институту – Россей илмуланы академиясыны
Къабарты-Малкъар илму арасыны филиалы, Нальчик шахар, Россия, tbitiro-
va@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0375-1056>

Къысха магъанасы. Илму ишде назмучу Будаиланы Асланны жашы Хусейни (1880-1973) чыгъармачылыкъ жолу тинтиледи, аны къарачай-малкъар дин назмучулукъгъа салгъан къошумчулукъгъу, сюргюн поэзияда жери, жамауат келишимлик къалай бла къуралыргъа кереклисин кёргюзтген назмулары ачыкъланадыла.

Назмучуну хат энчилиги дин назмуларында болгъан ниетлеге байланганларын, ол къарачай-малкъар фольклорну уста билгени бла къалмай, аны ёмюрледен келген терелерине таянып, тизгинлерин къурагъаны да белгиленеди. Будаиланы Хусейни поэзия дунисында фикир теренлик, жютю оюмла, саясат-философия ышанла кеслерине жер тапханлары чертиледи.

Назмучуну ниет хазнасыны («Алтын тау», «Хакъ жолунда» деген китапларына кёре) суратлау хатыны айырмалы этген шартлары белгиленедиле. «Дин иелени кюю» дегенча назмуларында Будаиланы Хусей дин алимлени къоруулагъаны, аны бла бирча сталинчилени хыртха салгъаны да ачыкъланады.

Будаиланы Хусейни чыгъармачылыгыны суратлау энчилиги – къарачай-малкъар адабиятны инкъыйлапха дери айнытхан назмучула Семенланы Къалтур, Джанибекланы Аппа, Къочхарланы Къаспот ызлагъан жолла бла баргъаны – чертиледи. Ангылашыныулу сёзле эм сыфатла бла халкъгъа жууукъ болумланы кёргюзтюу бурунгу къарачай-малкъар поэзияны суратлау-ниет тересиди. Будаиланы Хусейни назмулары да ол излемлеге келишгени илму жазмада толу баямланады.

Тинтиу методла: ишде салынган борчланы тынгылы тамамлар ючюн, тенгleshдириу эмда магъана байламлыкъны ачыкълау дегенча амалла хайырлангандыла. Аны бла бирча тинтиу иш тарых эм суратлау кертичилик жорукълагъа кёре бардырылганды.

Баш магъаналы сёзле: Будаиланы Хусей, къарачай-малкъар адабият, дин назмучулукъ, жамауат бла назмучу.

Цитата этерге: Биттирланы Шамшудинни Къ.Т. Будаиланы Хусейни чыгъармачылыгы малкъар адабиятны XX-чы ёмюрню биринчи отуз жылында айныу жолунда жери // Кавказология. – 2024. – № 1. – С. 184-194. – DOI: 10.31143/2542-212X-2024-1-184-194. EDN: MPSTYM.

Original article

THE WORK OF HUSEY BUDAEV IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF BALKAR LITERATURE IN THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY

Tamara Sh. Bittirova

The Institute for the Humanities Research – Affiliated Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, Nalchik, Russia, tbittirova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0375-1056>

Abstract. The scientific work examines the work of the poet Budaev Husey Aslanovich (1880-1973), his contribution to the development of spiritual poetry, his place in settlement poetry, and works aimed at harmony in family and social life are also analyzed. The article establishes the inseparable connection of the works of H. Budaev with the semantics and poetics of folklore, which is the specificity of the author's poetic world. The depth of philosophical thought and the acuteness of social analysis permeating the work of Budaev Husey are noted. The analysis of the author's creative heritage ("Altyn tau" - "Golden Mountain", "Khak Zholunda" - "Dear truth") allowed us to determine his creative individuality and uniqueness. Poems like "Din ieleny kuyu" ("Crying for the Lights of Faith, defending theologians, express protest against the violence committed during the era of Stalinism. The work establishes that the work of Husey Budaev was formed within the framework of the poetic traditions of the pre-Soviet period, laid down by the classics of Karachay-Balkarian literature Semenov Kultur, Dzhaniyev Appa, Kochkarov Kaspot. The presentation of their ideas in clear words and understandable images is a tradition of Karachay-Balkarian oral folk poetry. The work notes the direct realization of folklore artistic installations in the poetry of Husey Budaev. To complete the tasks, the author employed comparative and contextual methodologies, which are coupled in the paper with the concept of consistency and integrity of analysis. Historicism is the primary methodological and systematic premise guiding the inquiry.

Keywords: Budaev Husey, Karachay-Balkarian literature, spiritual poetry, poet and society.

For citation: Bittirova T.Sh. The work of Husey Budaev in the context of the development of balkar literature in the first third of the twentieth century. IN: Electronic journal «Caucasology». – 2024. – № 1. – P. 184-194. – DOI: 10.31143/2542-212X-2024-1-184-194. EDN: MPSTYM.

© Bittirova T.Sh., 2024

Научная статья

ТВОРЧЕСТВО ХУСЕЯ БУДАЕВА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ БАЛКАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА

Тамара Шамсудиновна Биттирова

Институт гуманитарных исследований – филиал Кабардино-Балкарского научного центра Российской академии наук», Нальчик, Россия, tbittirova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0375-1056>

Аннотация. В научной работе исследуется творчество поэта Будаева Хусея Аслановича (1880-1973), его вклад в развитие духовной поэзии и место в выселенческой поэзии, анализу подвергаются и произведения, направленные на гармонию в семейной и общественной

жизни. В статье устанавливается неразрывная связь произведений Х. Будаева с семантикой и поэтикой фольклора, что является спецификой авторского поэтического мира. Отмечается глубина философской мысли, острота социального анализа, пронизывающих творчество Будаева Хусея. Анализ творческого наследия автора (книги «Алтын тау» – «Золотая гора», «Хакъ жолунда» – «Дорогой истины») позволил определить его творческую индивидуальность и неповторимость. Стихи, подобные «Дин иелени куюю» («Плач по светочам веры»), защищая ученых-богословов, выражают протест против насилия, творимого в эпоху сталинизма. В работе устанавливается, что творчество Хусея Будаева складывалось в рамках поэтических традиций досоветского периода, заложенных классиками карачаево-балкарской литературы Семеновым Калтуром, Джанибековым Аппа, Кочкаровым Каспотом. Изложение своих идей ясными словами и понятными образами – традиция карачаево-балкарского устного народного поэтического творчества. В работе отмечается непосредственная реализация фольклорных художественных установок в поэзии Хусея Будаева. Для решения поставленных задач автор использовал сравнительно-сопоставительный и контекстуальный методы, которые сочетаются в статье с принципом системности и целостности анализа. Основной методологический и методический принцип исследования – принцип историзма.

Ключевые слова: Будаев Хусей, карачаево-балкарская литература, духовная поэзия, поэт и общество.

Для цитирования: Биттирова Т.Ш. Творчество Хусея Будаева в контексте развития балкарской литературы в первой трети XX века // Электронный журнал «Кавказология». – 2024. – № 1. – С. 184-194. – DOI: 10.31143/2542-212X-2024-1-184-194. EDN: MPSTYM.

© Биттирова Т.Ш., 2024

Будайланы Хусейни назмуларыны асламын Басхан ауузуну жамауаты дефтерлеринде сакълагъанды, аууздан ауузгъа да ётдюргенди. Басхан ауузда назмучуну сыйы бек бийик болгъанды, битеу къарачай-малкъар миллет а, авторун да билмей, Хусейни кёп затын кёлден айтып тургъанды. Ол болум къырал идеология бла байламлы эди – дин ахлуланы чыгъармачылыкъларын бырнак этген кезиу бла. Хусей дин назмуладан сора да жамауатны къыйнагъан халлеге жоралап назмула къурагъанды. Аны назмулары, заман тюрленип, кеси ауушхандан сора, газетледе басмаланып, ызы бла уа китапла болуп да чыкыгъандыла [Будайланы Х. 1974; Будайланы Х. 2000]. Бюгюнлюкде Будайланы Хусейни чыгъармачылыгъы къарачай-малкъар адабиятта тийиншли жер тапмагъанды. Чыгъармачылыгъын кесаматчыла хазна тинтмегендиле, бир къауум жазмадан сора [Залийханланы Ж. 1974; Биттирланы Т.; 1997, Биттирланы Т. 2000] аны юсюнден не адабиятны тарихине жораланган китаплада, не поэзияны тинтген монографияда да жазылмагъанды.

1974 жылда басмаланган китабыны ал сёзюнде Залийханланы Жанакъайыт (Зали) былай айтханды: «Таулу малчы Будайланы Хусей да, поэт айтханлай, кесини «жюрегини назму къылын» бошлап, иги назмула такыгъанды. Хусейни назмуларыны асламы эртде этилгендиле. Ол арталлы да не жаза, не окъуй билмегени себепли, назмуларын кёлюнден айтып болгъанды.¹ Болса да, токъсан жылгъа жууукълашхан къартха ол къадар назмуну кёлде тутхан къалай къыйын

---

¹ Былайда Залийханланы Жанакъайытны сёзюн ачыкъламай жарамаз – ол Хусейни жангы жазманы - кириллицаны, орус тилни билмегенини юсюнден айтады.

болгъаны кимге да белгилиди – ол кёп назмуларын унутханды. Жарсыугъа, ала заманында жазылып къалмагъандыла...» [Залийханланы Ж. 1974: 4].

Будайланы Асланны жашы Хусей (1880-1973) Басхан ауузунда Чылмас деген элчикде туугъанды. Гитчелигинден окъуна арабча окъуй-жаза да билген Хусей онючжыллыгъында Огъары Басханны эфендиси Бапыналаны Исмайылны сохтасы болады. Ызы бла, Ысхауатны медиресесин бошагъандан сора уа, Исламей Къабакъда (Экинчи Къызбурун) Идрис эфендиден окъуйду.

Хусейни сабийлери да дин илмугъа, окъуугъа-билимге берилген инсанла эдиле. Ол зат да себеплик этгенди назмучуну ниет хазнасын сакъларгъа. Къызы Нюржийхан-хажи, атасын эскере, аны сыфатын аллынга келтиргенча этеди: «Бизни атабыз Атта, – юйде тёрт сабий бар эдик да, тёртюбюз да атабызгъа Атта деучю эдик – Будайланы Асланны жашы Хусейин орта бойлудан аз алашаракъ, къатангы деп айтмазча, аз къалыныракъ, къызыл шинли, талгъыр кёзлю, аз-маз къочхарбурунуракъ, токъ бетли, тизгинли, тазалыкъгъа берилген, жаяу жюрюрге бек суйген, чомарт, чамгъа, лакъырдагъа да уста, кесине этилген чамны да жарашдыра билген, татлы тилли, абаданлагъа намыс этген, кичини эркелетген, хар заманда сёзюне ие болгъан, айтханына табылгъан, юйюне келгенге мангылай жарыгъын берген, киши хакъына узалмагъан, тютюнню, ичгини, магъанасы болмагъан оюнланы унамагъан, илмуну, тарыхны бийик магъанасын ангылагъан, кеси окъургъа, билирге суйген, окъугъанланы, окъутханланы да сыйлагъан, – быланы барын да санамай, къысха айтханда уа, Къуранны излемине кёре, ислам диннге тийиншли, тап-таза бир муслийман адам эди» [Будайланы Х. 2000: 138].

Хусей Къарачайда, Дагъыстанда да алимле бла терк-терк тюбей тургъанды. Къумукълу алим эм назмучу Акайланы Абусуфьян бла дин къарындашлыкъ жюрютгенди. Динни, адабиятны, тилни, маданиятны юсюнден да кёп китап жыйып китапхана жарашдыргъанды. Ол китапланы бир кесеги бюгюн да туудукъларында сакъланганлай турады, аланы санында бек сыйлы китапла (XVIII-XIX-чу ёмюрледен къалгъан) тюбейдиле. Ала андан кёп эдиле, сюргюн башланган кюн, сабийлери шагъатлыкъ этгенге кёре, аланы кюйдюрюрге тюшген эди: «Атта Кёнденленге кетип тургъанлай, кёчюрюрге машинала ёрге озгъан эдиле. Аланы кёрюп, жанын харам этип, чабыб' а келген эди. Алай, элталмазлыгъын биллип, китапларыны къолтугъу бла бирден къалгъанын кюйдюрген эди, – гяуур аякъ тюпде къалмасынла деп...» [Будайланы Х. 2000: 135]. Азиядан къайтхандан сора ол китапханасын жангыдан къурагъанды.

Кеси заманына кёре, Будайланы Хусей тынгылы дин окъууу болгъан адам эди. Билимин къызгъанмай, жамауатына юлюш этгени себепли, аны фатыуаларын бюгюн да кёпле эслеринде сакълайдыла.

Биринчи чам назмусун оналтыжыллыгъында Ысхауатда медиресе ишленгенде, аны къабыргъаларын сюртген къызлагъа сохталаны ыразылыкъларын билдире, такъгъанды: «*Ысхауатны къызлары жыйын болуп жетдиле, // Медирсени сюртдюле, айбат этип кетдиле. // Медирсени сюртгенле, диннге къулдукъ этгенле, // Муратлагъа жетсинле, ийман бла кетсинле*» деп башлайды Хусей чам назмусун. Узун назмусуну ахырында уа ыспас бла бир ариу алгъышын да айтады: «*Жюрек тынчлыкъ тапсынла эрлерини къолунда, // Сыйлы*

кьулла болсунла бир Аллахны жолунда. // Кьууат берсин бир Аллах динни жолун тутаргъа, // Жаннетлени кёгюнде кьушла кибик учаргъа».

Будайланы Хусей назмучулукьну магьанасын, кесини сёзге фахмусун да сабийликден ангылагъан эсе да, билимин ёсдюрюрюрге медиреседен башха анга мадар табылмагъанды. Ол кезиуде Нальчикни таубийлени жашчыкъларына ачылгъан школда не да кьыралны башха шахарларында окьургъа жаланда бий, бай адамланы сабийлерине онг бар эди. Аладан да сайланып алына эдиле сабийле, хар тукьумдан биреулен-экеулен [Биттирова 1996: 5]. Ол болумгъа да кьарамай, Хусейча кьара халкьны ичинден чыкьгъан фахмулу жашла билимни, оюмну халкь эсинден алгъандыла, фахмуларыны элпек чагьында маданиятны андан ары да айнытхандыла. Бу эстетика жол аланы фахмуларын кючлерге бай тамырлы, келлик заманнга кьуллукь этерге онг берген жол эди.

Совет власть орналгъандан сора, Будайланы Хусей колхозда малчы болуп ишлегенди. 30-чу жыллада эфендилени ызларындан тюшгенлеринде, чакьырып, анга соруу да эте тургъандыла. Ол заманда Хусей тийреде болсун, тойда-оюнда да чам-лакьырда жырланы айтхан болмаса, жанын кьыйнагъан жашау чойреликлени юсюнден аллай жерледе хазна сагьынмагъанды. «Отузунчу жылла Малкьарда жангыртыуну жыллары эдиле. Аны эллеринде ары дери бир заманда болмагъанча жангы жашау кьурала эди. Халкьны турмушуна бла миллет эсине жангы затла киредиле. Жаш адабият да ол жангыртыуну ахшы атламларын суратлап тебрейди», – деп жазгъанды Тёппеланы Алим, ол кезиуде маданият болумну ачыкьлай [Теппеев 1974: 34-35]. Болса да ол жангыртылыуну жолунда кёп тюрлю ачы ишле да тюбегендиле, окьуулу адамланы асламы амалсыз болумлагъа тюшгенди.

Хусей Мёчюланы Кязимни иги таныгъанды, фахмусуна уллу сый бергенди. Кязимни инсанлыкь бийиклигине, закийлигине сейири бир да кьурумагъанды. *«Гюрбежиде темир кесди // Кязим хажси мубарек. // Ташла ичинде кьалай ёсдю // Кёкге жетген дин терек // Кязим хажси – сёз уста, // Темирчиди бек уста, // Бек бийикде жашагъан, // Халал кьыйын ашагъан... // Акьсакь болуп аягьы, // Таянчакь болуп таягьы, // «Аллах берсин тёзюм, – деп, – // Халкьда кьалсын сёзюм», – деп, // Темир тюйдю тохтамай, // Ауузу сёзден бошамай: // Тюзлюк кьайда болур? – деп, // Сёзюм файда болур», – деп жазгъанды закий Кязимни юсюнден Будайланы Хусей.*

Мёчюланы Кязим бла бирча, Хусей да жангы дунияны ышанларына тюрслеп кьарайды, совет властыны бек магьаналы иши – окьуугъа-билимге жолла ачыулыууна ыразы болуп, жарыкь, кьууанчдан толу назмула жазады. Ол да Кязимча окьууну магьанасын, аны жангы тёлюлеге жашаудан юлюш алыргъа амал бергенини юсюнден айтады, тюрлю-тюрлю тенглешдириуле табып: *«Окьуу деген – жюрекленни нюрюдю, // Окьуу деген – ахшы ишлени бириди, // Окьуу деген – ахшы ишлени башлары, // Окьуу билир насыплыны жашлары. // Окьугъанла – нюр тенгизни чабагьы, // Динни тутмаз адамланы сабагы, // Келигиз да, сохталагъа барайыкь, // Кече-кюн да китаплагъа кьарайыкь».* Жангы жашауну бир гитче шартчыгьы да барды бу назмуда: орус тилден «собака» деген сёзню Хусей назмусуна кьошады, ол аны иш этип кийиреди назмугъа.

«Динни тутмагъан адамланы итиди» деген сёз тутушну магъанасын чам халда кючлер ючюн.

Будайланы Хусейни кеси ауушхандан сора 1974 жылда "Алтын тау" аты бла бир жукъа китапчыгъы басмаланганды. 2000 жылда, бир къауум жангы назмулада къошулуп, назмучуну «Хакъ жолунда» деген китабы басмаланганды. Алай китапла не чыгъармачылыгъыны энчилигин, не да назму хатын толу ачыкълаялмагъандыла, нек дегенде, Хусейни жазгъанларыны кёбюсю жыйышдырылмагъандыла, бир къауумун а (ол санда "кёчгюнчюлюк" назмуларын) басмаларгъа онг жокъ эди. Ол болумну юсюнден Залийханланы Жанакайыт «башын жабып» айтхан эди: «Кертиди, аны алгъын этилген назмулары барысы да бизни халкъыбызны бюгюнню жашауу бла бирге келишмейдиле» [Залийханланы Ж. 1974: 4].

Поэт саясатдан кенг болургъа кюрешсе да, жюрегини тюзлюкге ачыкълыгъы (чынтты назмучуну ол баш ышаныды), анга тарыхны хаух шагъатыча къарап туругъа къоймай эди. 20-чы жылланы ахырында – 30-чу жылланы аллында власть онглу адамланы ырысхыларын сыйырып, кеслерин а Сибирге ийип тебирегенде, Хусей ол затха чамланыу сёзюн къоркъмай айтыргъа жетишгенди: *«Къыйналгъанны чыгъарып // Къыйынындан ташлагъан. // Властынглай шау болгъун, // Бу властны башлагъан».*

Хар не жаны бла къолайлы адамланы ачитхан властха чамланмай къалай тёзюп турлукъ эди керти адам, фахмалу назмучу. Хусей терс оноуланы сылтауларын ачыкъларгъа итинеди: *«Мюлк жюрютген малчыла // Сибирлеге кетдиле. // Малгъа-мюлкге оноучу // Жарлыланы этдиле. // Къалай болур оноучу // Кеси башын тутмагъан? // Таш къотарып, жер сюрюп, // Жерге урлукъ сукъмагъан?».*

"Мюлкюгюзню сыйырып, Кимди сизни жойгъан?" деген сорууна назмучу ачы жууап табады – *"Тепси тюнге юйренип, къайда болса тойгъанла..."*. Аллайланы не адамлыклары, не бетлери жокъ эди. Совет власть келтирген эркинликни бир-бир эл аллында айланып тебирегенле кеслери ючюн жаратылгъан сунуп, къолайлы адамланы байлыкларына, намысларына, билимлерине зар кёзден къарай келгенле, къолларына оноу жетгенде, бир аманлыкдан да артха турмай аланы жойдура эдиле. Бу халле малкъар адабиятны романларында, повестьлеринде да терен ачыкълангандыла, ол болум адабиятыбызны саясат теренлигин кёргюзтеди. Будайланы Хусейни суратлау шагъатлыгъы уа назмучу кёзю бла кёрген затланы юсюнден жазгъаныны себебинден багъалыды.

Белгилисича, къарачай-малкъар миллетде дин окъуу, илму, назмучулукъ эм ислам динни башха маданият ышанлары XIX ёмюрню ахырына – XX-чы ёмюрню аллына айныуну жолунда уллу бийиклеге жетген эдиле. Революциядан сора, битеу Россейде да динге къажау кюреш башланады. 30-чу жыллада малкъар элде дин ахлуланы къалмай тутуп кетгенлеринде, поэт, жюреги тёзалмай, «Дин иелени кюйюн» тагъады. Алай къагъытха тюшюрмейди, юйдегисине, сабийлерине юйретеди, алагъа юйден тышында айтыргъа уа къоймагъанды. Хусейни бек жарсыгъаны – эл элде айнып баргъан дин илмуну, адабиятны чирчиги ёчюлгени эди. Дуния жумушаса, «дин чырагъын ким жандырыр?» деген къайгъы-соруу аны бийлегенлей турады: *«Дин чирагъы алилле //*

Жер тюбюнде жатдыла, // Динни жолун жарытхан // Жулдузлары батдыла...».

Алагъа жалгъан дау айтып, халкъгъа къажау сюеп, азап чекдиргенлерин теренинден ангылагъан жырчы зикиринде "пайхамбаргъа сёз тапхан табалмазмы алимге", – дейди.

Будайланы Хусейни жаш заманында къурагъан назмулары хазна сакъланмагъандыла, чыгъармачылыгъы да сау кезиуонде толу жыйышдырылмагъанды. Алай аны чам-лакъырда жырларын Басхан ауузуну жамауаты эсинде тутханды. Хусейни атын миллетибизге бек алгъа белгили этген а аны малкъар халкъны кёчгюнчюлюгюне жораланнган жыры болгъанды.

«Биз барабыз, вагонлада олтуруп, // Этеклени жилимукъдан толтуруп» деген сёзлени халкъ, ким къурагъанын да билмей, кёп кере къайтарып айтханды. Бу жыргъа бурулуп къалгъан назму къарачай-малкъар халкъны кёчгюнчюлюкге жораланнган поэзиясыны бек фахмулу, эсден кетмез, ёмюрлюк тизгинлериндендиле. Аллай бушуу жырла бек кёп эдиле, башха-башха кезиуледе къуралгъан, талай халкъ назмучу къурагъан, ала бири бирине къошулуп, халкъ эпосха айланып, къыйынлыкъны сур сыфатын къурай эдиле [Берберов 2011: 19; Биттирова 2015].

Бу назму 200 тизгинден жыйылгъан уллу назмуду. Хусей жолда этген къысха назмусуна жангы тизгинлени халкъыбыз Ата журтубузгъа къайтхынчы къошуп тургъанды: мында сюргюнню ачы сагъатларын, кюнлерин, айларын, жылларын – къыйынлыкъны азап кезиулерине болгъан ишлени санайды. Назму халкъны уллу сыйытыча эшитиледи

Назмуда айтымланы къуралыулары да айырмалыды, этимледен къуралгъан хапарчыла бир бирине къошула, сюргюн азабыны къара кёгюню суратларын ишлейдиле: *«Тау элlege къара къанла жаугъанды, // Эки къая бир бирине аугъанды...».* Сора бири бирин къуууп баргъан жууапсыз соруула – *«Тау элlege бу сыныкълыкъ нек жетди? // Къалмай, бизден насыбыбыз нек кетди? // Биз къыйналып жыйгъан мюлкню ким ашар? // Журтубузда – ыспасламай! – ким жашар? // Юсюбюзден къыйынлыкъны ким алыр?»*

Назмуну алпында салыннган соруулагъа ол 13 жылны ичинде жууап излегенлей тургъанды, аны бла бирча къыйынлыкъны сыфатларын къурап: *«Мен санайым хар бирисин кезиулеп, // Сиз жилигъыз сёзлериме эжиулеп... // Ач ананы ёшюн сютю къуруйду, // Сабийчиги – къарны тоймай – улуйду... // Къарыусузлукъ бизге татып башлады, // Уллу-гитче ачдан къатып башлады... // Сакълаялмай сабийлени жанларын, // Тергеялмай ёлгенлени санларын...»*

Амалсыз болгъан сагъатында назмучугъа ёкюл болгъан, кёл этдирген да Аллахды. Ол окъуучулары да Аллахны оноууна сыйыныргъа, аны тюзлюкню къайтарырына ийнандырады: *«Ишибизни бир Аллахха бошласакъ, // Жюрекледен кюймекликни ташласакъ. // Терсни-тюзню Аллах кеси айырыр, // Жилигъанны бир да жокъду хайыры. // Аллах кибик терсни-тюзню сюзмебиз, // Ёлгюнчюннге умутланы юзмебиз...»*

Тизгин саны бла поэмагъа тенг назмусуну ахырында Будайланы Хусей уллу жюрек къууанчыны юсюнден айтады: *«Онюч жылны кёп насыпдан тыйылдыкъ, // Шукур болсун, журтубузгъа жыйылдыкъ, // Къайтып келдик хуна-*

лагъа, баулагъа, // Хорлатмайын жалгъан, жала даулагъа. // Ойнагъаным, жырлагъаным – жубанчым, // Жюрегиме сыйынмайды къууанчым».

Будайланы Хусейни поэзиясыны энчилиги – жашауда тюбеген адетге, намысха, дин низамгъа келишмеген халлени айгъакълауду. Насийхат этиу, акъыл юйретиу жол бла да, чамны юсю бла да. Аны тенглерине, ахлуларына, танышларына такъгъан самаркъаулары да эсде къалгъандыла. Кеси динни къаты тутханды, башха динни жюрютгенлеге да сый бергенди. Ол затны юсюнден Хусейни быллай фатыуасы сакъланнганды: «Гяурду деп, бир кишини сындырыргъа, къыйнаргъа, жугъун урларгъа, сыйырыргъа арталлы бла да жа-рамайды. Санга хатасы тиймей эсе, дининги сыйырыргъа кюрешмей эсе, аны гяурлугъу бла сени ишинг жокъду. Не иги затынг бла да гяургъа юлгю болургъа керексе: ол, муслийманны ёрге болгъанын кёрюп, сукъланыргъа керекди. Аныча гяур жаратмай, сени муслийман жаратханы ючюн, - Аллахынга шукур эт да, тынч тур!» [Будайланы Х. 2000: 137].

Назмучулукъну Хусей бир заманда атмагъанды, не къыйын кезиуде да къыйынлыкъны поэзияны кючу бла хорларгъа излегенди. Бирде аны фахмусу жарыкълыкъ да келтиргенди жамауатха. Жазычулукъ иши къалай баргъаныны юсюнден Хусей кеси былай хапар айтханды: "Уллу Октябрь революциядан со-ра, битеу къыралыбызны хар къалайындача, тау элдеде да колхозла къурап, жангы жашауну башлагъан эдик. Биз ол жашауну биринчи болуп башлагъаны-быз кимге да туурады. Аны себепли жангылычыбыз, жетишимсиз, болумсуз жерибиз да бола болур эди. Башындан келген оноугъа кёре элибизде ишлей билген, уллу эсеби, оюму болгъан, жаш адамланы ызындан тизген къартлагъа да тынгыларгъа керек эди. Ишни эбине тюшюналмагъанлагъа къолларындан келе тургъанлай, эринип белкъауланнганлагъа уа, олсагъат чыбыкъ уруп башламай, айтып ангылатыу бла, масхарагъа тартып, тюз жолгъа салыргъа керек эди. Масхарагъа алынып, халкъны аузуна тюшерге ким сюеди?! Хар тюрлю болумну кесине тийиншли назму тагъаргъа кюрешгеним да аны ючюн эди" [Будайланы Х. 2000: 10].

Чыгъармаларыны кёбюсюн Хусей жашауда бир болгъан иш бла байламлы жазгъанды. Ол ишле бизден узайгъаны себепли, назмуланы хар бирине энчи ангылатыу керек болады. Бу жорукъ XIX-чу ёмюрден къалгъан чыгъармаланы шартыды. "Къазанчда", "Чам назму", "Къалауур Дударукъ" деген назмуланы поэт Уллу Ата журт уруш къыстау бара тургъан кезиуде жазгъанды. Юлгюге, "Чам назмуну" къалай бла жаратылгъанын алсакъ, биз ол кезиудеги къыйын жашау болумгъа тюбейбиз. Хусейча къартла бла бирге Эльбрус элде, ара мюлкде онюч келинчик ишлей эди. Аланы къыйын жубанчларын бир кесек женгилирек этер муратда чам айтып кюлдюрюрге, кёллерин кётюрюрге кюрешген поэт артда былай жазгъанды: "Аталарындан, къарындашларындан, жашларындан, баш иелеринден ючгюл бюкленнген къагъыт журунчукъланы сакълап тургъан тиширыула, кюнню узуну эр кишилени ишин ишлеп, арып-талып, ингирде къошха келселе, ала мудахла болуп, бирери бирер жерде мугу-райып, кеси сагъышларына кёмюлюп турмаз ючюн, аланы той бла, оюн бла, лакъырда-чам бла кечиндирирге керек эди да, бу назмула аны ючюн ай-тылгъандыла" [Будайланы Х. 2000: 10-11].

Къарачай-малкъар халкъны къайсы назмучусун, жазыучусун алсанг да, Ата журтха суймеклик, аны айбат суратларын салыу, анга кертчилик чыгъармаланы тутуругъуду. Туугъан ташына суймеклиги жаздыргъанды Будаиланы Хусейге назмуланы, жырланы да. Бегирек да бу тема халкъ жырчыны кѣчгюнчюлюк азабына жораланган жырларында, назмуларында иги ачыкъланганды. Хар баланы анасына суймеклиги энчи болгъанча, хар назмучуну да туугъан жерине суймеклиги энчиди.

"Учхан жерни татыуун // Къонган жерде билгенем!" – дейди Хусей, Ата журтуну сыйын бийикге кѣтюре. Ата журтну сыйын-ѣлчемин аны уланлары биледиле. Башхала "туугъан жерим" деген эселе, Хусей а журтуна "учхан жерим" дерге жетишеди.

Жашаууну ахыр кюнлерине дери да Хусей назму, зикир айтханын кем этмей турады. 70-чи жыллада ол юйюр жашаугъа жоралап талай назму къурайды. Токъсанжыллыкъ къарт жашау юлгюсюнден, терен фикирлеринден жамауатына кѣп насийхатын назмуда айтханды: "Бир-бирлени жашау жоллары", "Юйдеги", "Хоншула", "Ичкичиле", "Жашла", "Къызла", "Адепсиз келинле", "Кюйсюз къатынла" – бу назмулада адамны искилтин этерик кѣп тюрлю къылыкъланы юсюнден окъуйбуз. Былай къарагъанда, назмучу дунияны къара тюрсюнлю суратларын салады деригинг келеди. Болсада, Хусей суратлау тюзлюк жашау тюзлюк бла бирге келиширге тийиншлисин ангылатады: "Биз ариу къызны зыккыл быстырлагъа кийиндирген кибик, жашаугъа бир талай аман адетни тагъып турсакъ, бизге иги жашау ким берликди?" Назмучуну бу сѣзюне кертчилиги баямды.

1972 жылда Будаиланы Хусей "Сый" деген аты бла поэма жазады, андан юзюкню май айда "Коммунизмге жол" газет басмалайды. Кюз артына дери газетте поэманы юсюнден окъуучуланы къагъытлары келгенлей тургъандыла – ол кезиуде алай уллу эди поэмада кѣтюрюлген проблеманы магъанасы. Поэманы юсюнден студентле, журналистле, ишчиле, юй бийчеле, къартла, жашла да оюмларын жазгъандыла, сагъынылгъан болум жамауат жашаугъа ауурлукъ этгенин бир аууздан айтхандыла. Сыйны юсю бла чыкыгъан къаугъаны назмучу ѣлет бла тенг этеди. "Эмина" деген халкъ жырда быллай тизгинле бардыла: "Эмина туююлдю, ѣлетди, // Акъыллы башланы тели этди." Жырны ызындан Хусей да къатлайды: «Сый туююлдю – ѣлетди, // Адамланы башларын // Къайгъы бла тели этди. Ахырында, сыйгъа быллай багъа береди: "Сый туююлдю – сыйытды."

Бюгюнню жашау бла тенглешдирип айтханда, отуз жыл мындан алгъа жюрюген адетле тюрленнгенин кѣребиз. Бусагъатдагъы окъуучулагъа, бютюнда келлик тѣлюлеге поэманы этнография магъанасы уллуду – юйюр жашауда тюбеген чурумланы, къысыулукъну, гурушхалыкъны хар жиги поэмада энчи тинтиледи. Алай бир талай керексиз адет сакъланганлай тургъаны уа поэманы жангыдан окъугъандан сора кѣплени сагъыш этдирлик болур.

Будаиланы Хусейни чыгъармачылыгъы Семенланы Къалтур, Джанибекланы Аппа, Къочхарланы Къаспот ызлагъан жол бла баргъаны эсленеди. Ангылашыныулу сѣзле эм сыфатла бла халкъгъа жууукъ болумланы кѣргюзтюу бу-

рунгу къарачай-малкъар поэзияны суратлау-ниет төресиди. Будаиланы Хусейни назмулары да ол излемлеге толу келишедиле.

Башда сагъынылгъан сылтауланы себебинден назмучу айтыр сёзюн эркин эм толу айталмай жашагъанды, аны чыгъармачылыгъыны жашнар чагъы зулму жыллагъа тюшюп, фахмусу толу ачыкъланмай къалгъанды. Алай Будаиланы Хусейни назмуларында баямланган усталыкъ, сёзге чемерлик, халкъгъа жууукъ темаланы ачыкълау аны чыгъармачылыгъын къарачай-малкъар халкъны ниет хазнасына къошаргъа онг береди. Назмучуну кёп сёзю нарт сёзге тийиншли эшитиледи, аланы суратлау шартлары халкъ поэзияны бийик юлгюлерине тенгдиле. Тил байлыкъ, халкъ жюрютген сыфатла, сёз айбатлыкъ, энчи хатыны тазалыгъы дегенча затла Будаиланы Хусейни назмуларыны ышанларыдыла.

Будаиланы Хусей кесин не назмучугъа, не жазычугъа санамагъанды. Къурагъан назмуларын къагъытха, китапха тюшюрюрге да артыкъ бек итинменди. Алай аны китапларында болгъан ниет хазна Хусей халкъбызны таза жюрекли, ачыкъ ниетли, керти адамы эди, деп айтыргъа эркинлик береди. Поэтни чыгъармалары – ёлюмсюз назмулары бла жырлары ол затха толу шагъатдыла.

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН ИШЛЕНИ ТИЗМЕСИ (СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ)

Берберов 2011 – *Берберов Б.А.* Тема народной трагедии и возрождения в карачаево-балкарской поэзии (на материале устной и письменной словесности 1943-2000 гг.). – Нальчик: Издательство: Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований, 2011. – 215 с.

Биттирова 2015 – *Биттирова Т.Ш.* Тема депортации в публицистике карачаево-балкарской диаспоры в Турции // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 8-2 (50). – С. 21-24.

Биттирова 1996 – *Биттирова Т.Ш.* Карачаево-балкарские деятели культуры начала XX века // Карачаево-балкарские деятели культуры конца XIX – начала XX в. Избранное в двух томах. – Нальчик: Эльбрус, 1996. – С. 3-10.

Биттирланы Т. 2000 – *Биттирланы Тамара.* Басханна жарыкъ жырчысы. // Будаиланы Хусей. Хакъ жолунда. (Дорогой истины). – Нальчик: Эльбрус, 2000. – 3-15 б.

Биттирланы Т. 1997 – *Биттирланы Тамара.* Будаиланы Хусей // Заман. – 1997. – 12 июня.

Будаиланы Х. 1974 – *Будаиланы Хусей.* Алтын тау. (Золотая гора). – Нальчик: Эльбрус, 1974. – 64 с.

Будаиланы Х. 2000 – *Будаиланы Хусей.* Хакъ жолунда. (Дорогой истины). – Нальчик: Эльбрус, 2000. – 144 с.

Залийханланы Ж. 1974 – *Залийханланы Жанакъайыт (Зали).* Жырчы къарт // Алтын тау. (Золотая гора). – Нальчик: Эльбрус, 1974. – 3-6 б.

Теппеев 1974 – *Теппеев А.М.* Балкарская проза. – Нальчик: Книжное издательство «Эльбрус», 1974. – 177 с.

REFERENCES

BERBEROV B.A. *Tema narodnoi tragedii i vrozozhdeniya v karachaevo-balkarskoi poezii (na materiale ustnoi i pis'mennoi slovesnosti 1943-2000 gg.)* [The theme of folk tragedy and rebirth in Karachay-Balkar poetry (based on the material of oral and written literature 1943-2000)]. – Nal'chik: Izdatel'stvo: Kabardino-Balkarskii institut gumanitarnykh issledovani, 2011. – 215 p. (In Russ.).

BITTIROVA T.SH. *Tema deportatsii v publitsistike karachaevo-balkarskoi diaspory v Turtsii* [The topic of deportation in the journalism of the Karachay-Balkar diaspora in Turkey]. In: *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki.* – 2015. – № 8-2 (50). – P. 21-24. (In Russ.).

BITTIROVA T.SH. *Karachaevo-balkarskie deyateli kul'tury nachala XX veka* [Karachay-Balkarian cultural figures of the early XX century]. In: *Karachaevo-balkarskie deyateli kul'tury kontsa XIX – nachala XX v. Izbrannoe v dvukh tomakh.* – Nal'chik: El'brus, 1996. – P. 3-10. (In Russ.).

BITTIRLANY TAMARA. *Baskhanny zharyk" zhyrchysy* [Is a cheerful singer of Baksan]. In: *Budailany Khusei. Khak" zholunda. (Dorogoi istiny).* – Nal'chik: El'brus, 2000. – 3-15 b. (In Karachay-Balkarian).

BITTIRLANY TAMARA. *Budailany Khusei* [Budaev Husey]. In: *Zaman.* – 1997. – 12 iyunya. (In Karachay-Balkarian).

BUDAILANY KHUSEI. *Altyn tau. (Zolotaya gora)* [The Golden Mountain]. – Nal'chik: El'brus, 1974. – 64 s. (In Karachay-Balkarian).

BUDAILANY KHUSEI. *Khak" zholunda. (Dorogoi istiny)* [Dear truth]. – Nal'chik El'brus, 2000. – 144 s. (In Karachay-Balkarian).

ZALIKHANLANY ZHANYK"AIT (ZALI). *Zhyrchy k"art* [The old singer]. In: *Altyn tau. (Zolotaya gora).* – Nal'chik: El'brus, 1974. – 3-6 b. (In Karachay-Balkarian).

ТЕРПЕЕВ А.М. *Balkarskaya Proza* [Balkarian Prose]. – Nal'chik: Knizhnoe izdatel'stvo «El'brus», 1974. – 177 p. (In Russ.).

Авторну юсюнден билдириу:

Биттирланы Шамшудинни кызы Тамара – филология илмуланы доктору.

Information about the author:

T.Sh. Bittirova – Doctor of Science (Philology).

Информация об авторе:

Т.Ш. Биттирова – доктор филологических наук.

Статья редакциягъа 09.01.2024 келгенди; кесамат этилгенден сора 15.03.2024 къабыл кёрюлгенди; басмагъа 27.03.2024 алыннганды.

The article was submitted 09.01.2024; approved after reviewing 15.03.2024; accepted for publication 27.03.2024.

Статья поступила в редакцию 09.01.2024 г.; одобрена после рецензирования 15.03.2024; принята к публикации 27.03.2024.